

Carte și religie la sfârșit de secol XVIII: *Ducere de mână cătră cinstă și direptate* (Buda, 1798)

Maria ALDEA, Monica VLASE

*Dans notre exposé, nous allons nous pencher sur la relation « livre – religion » telle qu'elle se présente dans un ouvrage paru à Buda, en 1798, intitulé **Ducere de mână cătră cinstă și direptate** [Guide pour l'honnêteté]. Par notre analyse, nous voudrions mettre en évidence, à part les informations d'ordre linguistique, des éléments d'éthique chrétien autour desquels se construisent le caractère de l'être humain et, implicitement, le prototype « du bon chrétien ».*

Mot-clés: religion, livre, Ignatiu von Felbinger, XVIIIe siècle

Un loc aparte în ceea ce presupune procesul educării, al cultivării ființei umane este ocupat de cărți. Cărțile, indiferent de forma sub care circulă, „tipărite și manuscrise sînt interogate – după cum apreciază Duțu (1972: 6) – pentru a dezvălui tot ceea ce conțin privitor la preocupările oamenilor care le-au scris și le-au citit, la stările lor de spirit, la aspirațiile lor, la viziunile lor despre lume și societate. Din acest unghi, opera oglindește mentalitatea autorului, dar și a grupului căruia el îi aparține și a cititorilor cărora li se adresează [...]”.

Efortul cărturarilor români de a traduce în românește, la început, cărțile sacre, pentru ca mai apoi, cu secolul al XVII-lea, această întreprindere să se diversifice (vezi, în acest sens, literatura istorică, sapiențială, de delectare ș.a.m.d.), contactele culturale pe care le stabilesc în acest fel cu alte culturi – toate aceste elemente își lasă indiscutabil amprenta asupra mentalităților, provocînd ființa umană spre o conștientizare puternică a apartenenței nu doar la un spațiu singular conferit de etnie și limbă, ci și la un areal mai larg, în cazul nostru cel european. În acest fel, „[a]similările de elemente străine se contopesc în reprezentările individuale și colective ale unor mișcări culturale de mare anvergură și ele se articulează în curentele de idei, alimentînd stări de spirit cu o deosebită pondere în viața societăților” (Duțu, 1972:6).

Sub semnul unei asemenea mișcări europene, și anume cea a Luminilor, într-un cadru prin excelență confesional, un cadru „stimulator de formare a intelectualității provenite din mijlocul bisericii ortodoxe și greco-catolice”, se înscrie și cultura română din Transilvania secolului al XVIII-lea (Popovici, 1945). Anexarea Transilvaniei la Imperiul Habsburgic, convertirea unei părți a românilor transilvăneni la greco-catolicism obligă populația românească din Transilvania la o

repoziționare culturală, în sensul orientării puternice spre „educațiune și instrucțiune” (Albu, 1944: 119), întrucât politica culturală habsburgică era una prin care se urmărea „luminarea”, bunăstarea și fericirea supușilor, concepte „de puternică rezonanță mentală și afectivă” (Duțu, 1972: 128).

Așadar, în această ambianță culturală, în care în spațiul transilvănean, „conviețuiesc [...], pe de o parte, vechiul învățământ bisericesc ortodox, extins în toată provincia, pe de altă parte, învățământul noii confesiuni, adoptat de o redusă parte a populației românești a principatului” (Protopopescu, 1966: 26), se afirmă o politică bine definită și coerentă de dezvoltare a învățământului, prin crearea de școli normale (citește: elementare) în mediul rural și în urban, dar și în zona de margine, adică pe teritoriul regimentului grăniceresc de la Orlat și Năsăud, școli care, pe lângă educația și cultura religioasă, trebuiau să ofere de acum și o educație și o cultură politică. De altfel, este cunoscut că „la 1763, Maria Tereza a înființat cu cheltuiala «erariului» 13 școli pentru copiii din 82 de comune de pe teritoriul viteazului regiment I grăniceresc de români, și cum la 1766 a înființat și în Banat astfel de școli pentru 100 de comune din «confiniul militar banatic» și, între 1770-1774, alte cinci școli triviale, în Năsăud, Zagra, Telciu, Sîngiorgiu și Monor.” (Ghibu, 1975: 49).

Întrucât școala devenise „principalul instrument al vieții statului”, fiind cea care trebuia să asigure consolidarea acestuia „prin canalizarea tuturor energiilor individuale într-o singură direcție”, adică spre bunăstare, „spre cinste și dreptate” (Ghibu, 1975: 183), dezvoltarea considerabilă a rețelei școlare impunea implicit o aliniere și o unificare a tuturor manualelor ce urmau să fie întrebuițate pe teritoriul Imperiului. Astfel, pe lângă alegerea manualelor ce era determinată „de vederile administrative și religioase ale comisiilor școlare centrale și locale” (Protopopescu, 1966: 101), cărțile ce vor vedea lumina tiparului trebuiau „compuse mai întâi în limba germană și apoi traduse în limbile principale ale țării și publicate în edițiile bilingve” (Ghibu, 1975: 50). O asemenea carte este și cea asupra căreia am ales să ne aplecăm în cele ce urmează.

Este vorba de volumul bilingv român-german, intitulat *Ducere de mână către cinste și dreptate adecă la copii rumâneștii cei ce în școlele cele mici să învață spre cetanie rânduită carte / Anleitung zur Rechtschaffenheit oder das für die in den Trivialschulen lernende wallachische Jugend bestimmte Lesenbuch*. Cartea a cunoscut patru ediții, trei dintre acestea fiind tipărite la Viena în 1777 și 1788, în tipografia lui Iosif Kurtbec, respectiv în 1793, în tipografia lui Ștefan de Novacovici, în timp ce ultima a apărut în 1798, la Buda (cf. Aldea, 2017: 221).

Pentru expunerea noastră, am folosit ediția a patra apărută în 1798, la Buda, la Crăiasca Universității Tipografie, ediție aflată în fondul de Colecții Speciale al Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga”, din Cluj-Napoca, la cota BRV 614, nr. inventar 30/1922. Volumul numără 261 de pagini, iar textul bilingv este redactat în oglindă, pe pagina din stînga – versiunea în limba română, cu grafie chirilică, iar pe pagina din dreapta – textul german, cu caractere gotice. Referitor la

versiunea românească se cuvine menționat că este posibil ca aceasta să fi fost tradusă după ediția germano-sârbească (Ghibu, 1975: 178), de către Teodor Iancovici de Mirivo, credem noi.

Organizată în cinci părți, fiecare dintre acestea cuprinzând la rândul ei capitole și subcapitole, această lucrare este considerată drept o „carte de citire educativă” (Protopopescu, 1966: 101), fiind prima de acest fel utilizată în școlile românești (Ghibu, 1975: 179). Tipărirea acestui opus avea o finalitate multiplă: în primul rând, didactică, deoarece ajută la desăvârșirea cititului și la însușirea atât a limbii române, cât și a limbii germane; în al doilea rând, pedagogică, educativă, întrucât contribuia la formarea caracterului religios-moral al tînărului; și în al treilea rând, ideologică, deoarece ajută tînărul să dobîndească și să-și însușească într-o manieră corectă noțiunile de natură politică și socială.

În expunerea noastră, ne interesează doar modul în care este concepută și prezentată informația ce configurează dimensiunea pedagogică a cărții, întrucît obiectivul urmărit din această perspectivă de către autor era acela de modelare a caracterului religios-moral al tînărului elev sau al virtualului cititor. În acest sens, analiza noastră se va fixa doar pe primele două părți ale volumului.

Este bine cunoscut că însușirea cunoștințelor de religie și morală sau, altfel spus, a preceptelor moral-spirituale reprezenta, și de altfel ar trebui să reprezinte și astăzi, garanția formării solide a individului, a consolidării sale interioare. Religia explicată prin intermediul cărții devine „cea mai bună pîrghie de educație”, „însăși educatoarea speciei umane, pedagogia metafizică și istorică a omenirii”, „scara invizibilă pe care se poate ridica individul” (Băncilă, 1994: 19-20). Cu această orientare spre educația religioasă, prin școală și carte, debutează prima parte a volumului nostru, intitulată „Pentru cele ce sînt datorii uciniciei să învețe în școlă și cum să să țină ei cu omenie formos în școlă” (*Ducere...*, 1798: 12-32).

Înțelegînd școala ca „[...] locul acel unde copiii învață cele ce fac pre dînși cu noroc, lucrurile acele care pre noi nu numai în viața aceasta ne fac noroc, ce și în viața vecinică prin dînsele vom fi fericiți” (*Ibidem*, 12) și atribuindu-i un rol bine fixat, și anume să contribuie, pe de o parte, la însușirea de către copiii a ceea „ce e drept și ce face pre omul cu noroc” (*Ibidem*, 24), adică a judeca și a gîndi drept și, pe de altă parte, la însușirea normelor care fac „pre omu înțelept și de trabă mădulariu a soției omenesti” (*Ibidem*, 28), adică societății, comunității, autorul se lansează într-o pledoarie al cărei scop este acela de a convinge fiecare tînăr de importanța însușirii „norocoasei fericiri”, deoarece „fieștecare om vre adevărat să fie fericit, care fericire poștește nu pă scurtă vreme, ce de pururea și în veci” (*Ibidem*, 12).

În mentalitatea omului medieval, „norocoasa fericire” nu trebuie legată, condiționată de situația materială sau de poziția socială, adică „afară din noi”, în afara propriei ființe, pentru că „[n]orocul nu e cuprins întru bogăție, adecă nu în pămînturi, haine formosă și căsi împodobite sau întru celelalte care noi vedem și împrejurul nostru sînt” (*Ibidem*, 14-16), ci „[a]devărat buna norocire iaste întru noi,

de iaste inema noastră bună și slobodă de poftele dezrînduite” (*Ibidem*, 16). Însă, atingerea acestei stări este condiționată de câteva elemente, anume „de iaste cugetul său împăcat, însă bun, și de să poartă el în toate faptele sale cu înțelepciune” (*Ibidem*, 16). Ca să-și convingă lectorii de valoarea învățămintelor sale, acesta apelează la contra-exemple, opunînd defectul/calității și evidențiînd astfel consecințele ce, în nu puține situații, primesc conotații înspăimîntătoare: „[c]el fără de Domnezeu nărod [...], acela iaste fără de noroc și de nicio trabă. Rușine, batjocoră și năcazul așteaptă pre el.” (*Ibidem*, 18). Chiar și așa, sentința nu se lasă așteptată, ci vine cu forță pentru a instaura, pentru a trasa direcția ce trebuie urmată: „Numai pren *credință* vom fi fericiți.” (*Ibidem*, 26). Chiar dacă semiadverbul *numai*, prezent în contextul afirmativ enunțiativ anterior amintit, funcționează cu o valoare restrictivă sau exclusivă, totuși, traducătorul apreciază ca necesară justificarea afirmației. Astfel, apelînd la enumerare, acesta expune o serie de argumente cu o puternică încărcătură afectivă și spirituală a căror finalitate este aceea a cultivării conștiinței morale prin credință: „[c]redința direge pre inemă, credința împle inema de dragoste cătră adevărul și rînduială, credința îndireptează poftele nostre precum să fim plăcuți lui Domnezeu și voia lui să facem, credința arată noao mijlocirile pren care putem căștiga putere a sta împotrivă să nu ne tragă inema spre răutate” (*Ibidem*, 26), pentru a conchide în final simplu: „întru celelalte ce trebuie să să învețe în școlă (și anume, a citi, a scrie și a număra – sublinierea n., M.A. & M.V.), mai ales și de folos iaste credința” (*Ibidem*, 26). Această concluzie dobîndește forța simbolică ce deschide și conferă un sens nou vieții tînărului. Pentru a-l dobîndi, se recomandă cu tărie atît frecventarea școlii, întrucît doar „într-însa poate omul să învețe multe lucruri de folos și de trebuință” (*Ibidem*, 30), cît și însușirea legilor morale, pentru că „1) relighia cuprinde în sine probe și prescrișă învățături spre norocoasă fericirea noastră, 2) relighia îmbunează inima, 3) relighia rînduiește poftele, [și] 4) ne arată acele mijlociri a căror folos îi de lipsă la neputința noastră” (*Ibidem*, 10).

Așadar, a deprinde, a însuși legile morale echivalează cu dobîndirea „bunului nărav”, adică a virtuții. Pentru o bună înțelegere a acestuia, autorul tratează în cele șapte capitole ce compun partea a doua a volumului, intitulată „Pentru bun nărav sau cinstă și direptatea omului în gînduri, fapte și întru purtarea sa” (p. 32-101), aspectele care-l definesc.

Dacă „bunul nărav” este „cuprins într-un fel de gînduri și portarea omului cu care poate el să fie om de cinste, adecă plăcut la oameni cu faptele bune” (*Ibidem*, 38), atunci omul cu bun nărav este acela care „avînd pravile bune și cu temeiu” (*Ibidem*, 38), „prescrișă rînduiei pentru faptele noastre” (*Ibidem*, 40) le urmează. Chiar dacă „[v]irtutea atîta dulceață întru sine are, cît și întru ochi vrăjmașilor săi vreadnică iaste de cinste” (*Ibidem*, 44), este esențial, opinează autorul, ca fiecărui individ să i se ceară să aibă „bun nărav după înțelepciunea, după obiceiul vremilor noastre și a țărilor” (*Ibidem*, 40). Pentru a-și convinge cititorii să caute calea virtuții, să iubească dreptatea, cinstea, răbdarea, învățătura și adevărul, autorul nu

ezită să-și însoțească ideile cu o serie de argumente biblice, aducînd în prim-plan situații sau învățături similare celor lumești și reperabile și în Biblie; sau, altfel spus, textul Sfintei Scripturi devine răspuns, soluție la orice întrebare, incertitudine etc. De exemplu, vorbind despre omenie, spune el, „[î]ncă și cătră omenie să află învățăturile în Scriptura sfintă. Cu cinste unul pre altul povățuind. Răm.12, 10. Celui cu cinste, cinste. Răm. 13, 7” (*Ibidem*, 42).

Astfel, cinstea, cinstirea – concretizate, vizibile prin și în fapte bune – trebuie să se manifeste pe mai multe direcții. În primul rînd, acestea trebuie să fie orientate către Dumnezeu prin cinstirea lucrurilor Lui, prin plinirea voii Lui și printr-o trăire „purure după dînsa și aceste ca să ascultăm pe Domnezeu și să fim plăcuți înaintea lui” (*Ibidem*, 52). În al doilea rînd, spre aproapele, către care trebuie să ne arătăm „mai mult cu fapta decît cu cuvîntul, mai mult cu inema decît fața [..]”, pentru că „[n]u lucrăm cu credință, ci cu urgisire, fiind cătră ceialalți cu vorba dragi, dară cu inema vicleni și înșălători” (*Ibidem*, 60). Și nu în ultimul rînd, spre sine însuși, iubind rînduiala, truda, îndestularea, chibzuința și integritatea.

Pe lângă faptul că sînt oferite sfaturi practice, utile în legătură cu modul în care un tînăr ar trebui să se comporte în societate: cum să umble, cum să se sprijine, cum să stea așezat, cum să îngenuncheze cînd se roagă, cum să salute raportîndu-se la starea socială a celui alt (adică la omul simplu sau la domni mari), cum să se îngrijească de trup și de haine ș.a.m.d., autorul acordă o atenție particulară și refuzului de a împlini voia lui Dumnezeu cuprinsă în poruncile sale. În viziunea acestuia, „omu de cinste” trebuie să știe și să se păzească „întru gînduri”, „întru fapte” și „întru vorbe” de păcate, precum lăcomia sau „iubire<a> fără de măsură” (*Ibidem*, 70), mîndria sau fala, „iubirea de slavă” (*Ibidem*, 72), invidia sau „înmicșorarea inemii” (*Ibidem*, 76), beciznicia sau desfrînarea (*Ibidem*, 78), mojiția sau pizma, neomenia, vorbirea împotrivă, necinstirea, ocărîrea, osîndirea, clevetirea, lauda de sine, minciuna, blestemul, jurămîntul tare, smintirea ș.a.m.d. Toate elementele anterior menționate beneficiază, fiecare în parte, de o prezentare distinctă, realizată după un scenariu identic specific discursului argumentativ de tip didactic. În cazul păcatelor, notăm că fiecare dintre acestea este definit și argumentat sau contraargumentat cu ajutorul exemplelor. Ne vom opri în continuare doar la unul dintre ele pentru a vedea concret modul în care este tratat. Este vorba despre *iubirea de slavă*:

„Iubirea de slavă. Așa să chiamă pofta făr de măsură după cinste și cerere mai multă cinste să avem decît ce ni să cuvine sau să capătă. Cela ce nu cinstește pre noi după vrednicia noastră acela greșește sau nu ne cunoaște bine. Adevărat că trebuie așa să viețuim ca să cunoască oameni de ce sîntem buni. Dară de nu vor cunoaște ei pre noi și așa, nu trebuie să ne pară noao că ei au vătămat pre noi și pentru aceea ca să urîm pre alții și să ne întristăm de aceste, căci toate aceste nu sînt mijlociri a înștiința vrednicia noastră. Deșart iaste tot titulușul și înălțare cu laudă. Omu înțelept nu caută oarecine ce titulușu poartă, ci să uită el numai spre vrednicie. Aflînd el aceeaia la un omu care niciun titulușu nu are, îl cinstește mai

înalt decît pre cei ce purfînd tituluş, dară nu sînt vrednici de dînsul. Tocma aşa iaste şi cu înălţare cu laudă celor proşti. Un om înţelept poate mai bine lăuda decît o întregă mulţime de nebuni. Mulţi oameni lăcomesc numai pentru aceaia după bani, că vād precum oameni proşti cu deoseb cinstesc pre cei bogăţi. Dară, cine averea sa nu o căpătat cu vredniciia lui, acela să nu să înalţe. De multe ori şi sărăciia singură iaste de laudă cînd lîngă aceaia înţelepciune şi facere bună pre omul înalţă. Cel ce caută cinste cu hainele formoasă şi scumpe pre acela cinstesc numai neguţitori şi maistori, dîndu-le lor ca să cîştige atîta. Niciunul dentru înţelepţii nu ne cinsteşte pre noi mai mult pentru că haina noastră mai bună iaste decît celorlalţi: încă rîd de noi pentru că cautăm cinste întru cele deşarte.” (*Ibidem*, 72-74).

Între cuvîntul-cheie ilustrat de sintagma *iubirea de slavă*, care de altfel este însuşi titlul secvenţei noastre, şi conţinutul textual propriu-zis se stabileşte o relaţie de paratextualitate ce anunţă şi declanşează în cititor o stare de aşteptare ce urmează să fie saturată. *Iubirea de slavă*, ne spune autorul, „[a]şa să chiamă pofta făr de măsură după cinste şi cerere mai multă cinste să avem decît ce ni să cuvine sau să capătă” (*Ibidem*, 72). Analiza acestui prim enunţ, care este în fapt definiţia titlului nostru, ne permite să notăm că termenul de definit, *iubirea de slavă*, este introdus prin verbul metalingvistic *a se chema* care implică obligatoriu prezenţa unui alt termen, sintagmă sau expresie, cu care să se identifice. Chiar dacă termenii ecuaţiei de tip „*x se cheamă y*” se află într-o relaţie de identificare explicită, totuşi, aceasta este întărită de prezenţa adverbului de mod *aşa*, care vine să o delimiteze, să o precizeze: *se cheamă aşa, şi nu altfel*. Aducînd în prim-plan importanţa acordării respectului oricărui semen al nostru, indiferent de starea materială sau de poziţia socială, autorul insistă asupra cunoaşterii directe a celuilalt prin *vrednicia* sa, prin faptele sale, apreciind că: „[c]ela ce nu cinsteşte pre noi după *vrednicia* noastră, acela greşeşte sau nu ne cunoaşte bine” (*Ibidem*, 72-74). Cu secvenţa textuală „[d]eşart iaste tot tituluşul şi înălţare cu laudă” (*Ibidem*, 74), ce debutează, după cum se poate observa, printr-o structură verbală impersonală aflată în topică inversă, autorul îndreaptă, focalizează atenţia cititorului asupra deşertăciunii şi vanităţii recunoaşterii sociale. Această secvenţă ia forma sentinţei, contribuind astfel la declanşarea unei tensiuni ce se impune a fi rezolvată printr-o justificare discursivă argumentată. În acest sens, autorul apelează la argumente de tip exemplu, şi anume „[o]mu înţelept nu caută oarecine ce tituluşu poartă, ci să uită el numai spre *vrednicie*. Aflînd el aceaia la un om care niciun tituluşu nu are, îl cinsteşte mai înalt decît pre cei ce purfînd tituluş, dară nu sînt vrednici de dînsul.” (*Ibidem*, 74).

Prin întrebuiţarea acestui exemplu organizat opozitiv – *vrednicie* /vs/ *nevrednicie*, poziţie socială superioară /vs/ poziţie socială inferioară – se caută aducerea în prim-plan a uneia dintre valorile axiologice ce definesc sau ar trebui să definească fiinţa umană, şi anume *înţelepciunea*.

Cu al doilea exemplu, autorul nu face altceva decât să contribuie gradual la consolidarea ideii ce tocmai a fost demonstrată, însă de data aceasta punînd în balanță virtuți sau calități /vs/ vicii (înțelepciune /vs/ nebunie, lăcomie /vs/ mulțumire, bogăție /vs/ sărăcie, fățarnicie /vs/ sinceritate etc.): „[t]ocma așa iaste și cu înălțare cu laudă celor proști. Un om înțelept poate mai bine lăuda decât o întreagă mulțime de nebuni. Mulți oameni lăcomesc numai pentru aceeaia după bani, că văd precum oameni proști cu deoseb cinstesc pre cei bogați. Dară, cine averea sa nu o căpătat cu vredniciia lui, acela să nu să înalțe. De multe ori și sărăciia singură iaste de laudă cînd lîngă aceeaia înțelepciune și facere bună pre omul înalță” (*Ibidem*, 74).

Cu cel de-al treilea exemplu, „[c]el ce caută cinste cu hainele frumoasă și scumpe, pre acela cinstesc numai neguțitori și maistori, dîndu-le lor ca să cîștige atîta. Niciunul dentru înțelepții nu ne cîstește pre noi mai mult pentru că haina noastră mai bună iaste decât celorlalți. Încă rîd de noi pentru că cautăm cinste întru cele deșarte” (*Ibidem*, 74), se revine la tema inițială, ce trebuia demonstrată. Și lista exemplurilor ar putea continua.

În concluzie, prin expunerea noastră am dorit, în primul rînd, să readucem în discuție relația „carte – religie” așa cum a fost ea conceptualizată într-o lucrare tipărită la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. În al doilea rînd, dincolo de analiza pragmatică a secvențelor textuale, atenția noastră s-a fixat cu precădere asupra identificării elementelor de morală creștină în jurul cărora se construiește și se consolidează caracterul moral-religios al ființei umane, prototipul „bunului creștin”.

Surse primare

Ducere..., 1798 = *Ducere de mîină cătră cinstă și direptate adecă la copii rumâneștii cei ce în școalele cele mici să învață spre cetanie rînduită carte/Anleitung zur Rechtschaffenheit oder das für die in den Trivialschulen lernende wallachische Jugend bestimmte Lesenbuch*, Buda: Crăiasca Universității Tipografie. Disponibil pe site-ul: http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BRV614_1.pdf și http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_BRV614_2.pdf [7.10.2016].

Bibliografie

Albu, Nicolae. 1944. *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj: Tipografia „Lumina”

Aldea, Maria. 2017. *Denumiri de meșteșuguri și nume de agent la sfîrșit de secol XVIII*, în Helga Bogdan Oprea, Andreea-Victoria Grigore, Rodica Zafiu (editori), *Lingvistică românească, lingvistică romanică*, București: Editura Universității din București, p. 221-228

- Băncilă, V. 1994. *Inițierea religioasă a copilului*, ediție îngrijită de Ileana Băncilă, Brăila: Biblioteca Istros
- Duțu, Alexandru. 1972. *Sinteză și originalitate în cultura română*, București: Editura Enciclopedică Română
- Ghibu, Onisifor. 1975. *Din istoria literaturii didactice românești*, București: Editura Didactică și Pedagogică
- Popovici, D. 1945. *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu: Centrul de studii și cercetări privitoare la Transilvania
- Protopopescu, Lucia. 1966. *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania: 1774–1805*, București: Editura Didactică și Pedagogică